

Forkortet version i *Weekendavisen* 28/7 2017

Den mærkelige historie om fejden mellem de danske lutheranere og tidlig tysk oplysning

Kan man give en lussing uden selv at have nogen?

Af Frederik Stjernfelt

BRÆNDTE BØGER

I 1691 fik Christian Thomasius, berømt som den første tyske oplysningsfilosof, sine skrifter fordømt som "skandskrifter". De blev offentligt brændt af bødlen under en ceremoni ved skafottet på Nytorv i København under fordømmelse af forfatteren. Hvordan kunne det gå til?

Reformationen i Danmark i 1536 havde søsat drømmen om en komplet kontrolleret offentlighed, hvor alle skrifter skulle censureres ved Københavns Universitet. Alle ytringer, der afveg fra den lutherske lære eller kritiserede staten skulle straffes hårdt, med bål, fængsel og landsforvisninger - ikke kun hekse og troldmænd, men også afvigende teologier og verdensbilleder som calvinisme, sværmeri, katolicisme, mystik og så videre. Det var naturligvis vanskeligt at gennemføre konsekvent i praksis, men efterhånden som statsapparatet voksede og blev mere effektivt i løbet af 1600-tallet, lykkedes det den lutherske ortodoksi at udrydde krypto-calvinister og ditto katolikker i Danmark-Norge. I 1633 fejrede Roskilde bisp Jesper Brochmand, den dansk-norske kirkes førende, resultaterne af Christian IVs lange kamp mod afvigere af alle arter: „Fra din regeringstiltrædelse har du arbejdet på, at alle dine undersåtter skulle tænke og tale ens om Gud og de guddommelige ting, og det har du gjort med en sådan fremgang, at de som afveg i religiøse meninger, nu vandrer om landflygtige og fjernt fra de majestæten underlagte riger og lande.“ Men Brochmand savnede alligevel et middel i straffenes værktøjskasse, og det fik han i 1639: afbrænding af trolddomsbøger og andre ugudelige skrifter såsom almanakker, der gudsbespotteligt hævdede at vide noget om fremtiden. Historikeren Charlotte Appel har argumenteret, at denne afbrænding af forbudte bøger, der bliver kodificeret i Danske Lov 1683, har en ny karakter - det er ikke for at destruere en genstand med magiske kræfter, men for at signalere i klartekst til offentligheden hvor dens grænser går. Bogbålet er semiotisk og skal kommunikere til alle, hvad der er kriminelt og hjemfalden til straf.

Med enevældens indførelse i 1660 fik kongemagten nye stærke beføjelser over for den statskirke, man havde grundlagt ved Reformationen. Kongen kunne som kirkens øverste udnævne bisp og andre kirkelige embedsmænd - og Brochmands efterfølger bisp Hans Wandal lagde en stærk indsats i tilpasse den lutherske teologi til de nye politiske forhold, hvor kongen var indsat direkte af guden og ved salvningen modtog guddommelige egenskaber. Han argumenterede i sit store værk *Juris Regii* om kongeretten (1672), at lutherdommen af alle teologier passede bedst til enevælden, fordi den med sin lære om undersåtternes ubetingede lydighed perfekt modsvarede kongens ny uindskrænkede magt. Dette i modsætning til både katolicismen og især calvinismen, der med sin ret til modstand imod uretfærdige fyrster kunne give plads for farlige tanker som folkets delagtighed i fyrstens magt. Dette skulle vise sig fremsynet, for ganske kort efter *Danske Lov* fik calvinisterne ny fremgang i Danmark. Det skyldtes to ting: Christian V's dronning Charlotte

Amalie var selv calvinist og havde i ægteskabskontrakten fået lov til at have egne kulthandlinger på slottet. Og i 1685 udløste tilbagekaldelsen af Nantes-ediktet i Frankrig at de mange franske calvinister nu skulle tvangsomvendtes, hvilket udløste en stor bølge af flygtende huguenotter i Nordvesteuropa, blandt andet mod København. Det fik den næste Roskilde bisp, Hans Bagger, og universitetsteologerne til at true med "Guds evige hævn", hvis kongen gav sådanne vantro personer adgang til riget. Men med en calvinist på Københavns Slot og kongens nye magtstatus blev lutheranernes forfølgelseslyst for én gangs skyld kuert. Det vakte uro i præsteskabet, og hofprædikanten Hector Masius forfattede i 1687 et skrift for at inddæmme calvinismen og den farlige ide om folkesuveræniteten, som den kunne smitte med. Det var dette skrift om fyrsternes forhold til den evangeliske religion, *Interesse principum circa religionem evangelicam*, der skulle bringe Thomasius på banen og udløse en international krise for den danske trone. Masius hævdede i kølvandet på Wandal, at majestætsværdigheden stammer direkte fra Gud, at folket ikke har nogen som helst andel i majestættens suverænitet, og at calvinismen i særdeleshed er politisk farlig, fordi den hævder det modsatte.

Det var dette argument, der stødte Christian Thomasius, på dette tidspunkt en ung og aktiv retsfilosof i Leipzig i Sachsen. Thomasius var på mange måder en ungdomsoprører. Han begyndte at give forelæsninger iført fransk modedragt med flæser, paryk og kårde - sjovt nok spejlede han heri sin ikke mindre forfængelige modstander Masius, der var den første præst i København med allongeparyk. Men Thomasius gik videre: han begyndte at forelæse på tysk og udgav det første tysksprogede tidsskrift *Lustige und ernsthaft Gedanken* med kritik, satire og anmeldelser, henvendt ikke kun til akademikere, men til en bredere offentlighed. Det var heri, han i en stor artikel lancerede sit angreb på Masius, i decembernummeret 1688. Thomasius var influeret af Samuel Pufendorfs naturret og gik direkte imod selve princippet om konfession - at man nødvendigvis skulle tilpasse sine synspunkter efter en eller anden given kirkelig doktrin. Modsætningsvis hyldede han en "eklektisk" filosofi - hvormed han mente, at man skulle lade sig inspirere hvorsomhelst fra, hvor man kunne finde sande påstande og argumenter, som man selv kunne efterprøve i erfaringen. For så vidt udstrakte han en basalt undersøgende, videnskabelig approach også til ret, politik og religion. Nu udsatte han Masius' argumenter for en særdeles grundig og uvenlig behandling i en dialog, der fyldte hele decembernummeret, hvor den unge teolog "Albericus" repræsenterer Masius, der angribes af hofmanden "Basilius" med Thomasius' synspunkter. Det er således den læge men dannede læser B., der henvendt til offentligheden tager kampen op mod A.s akademisk teologiske ekspertise - imod de lutherske teologers forestilling om at besidde absolut forrang som universitetets øverste. Thomasius' strategi er således at flytte argumentationen fra teologien og over i en bredere filosofisk og juridisk ramme af naturret gældende for alle mennesker.

A. fremlægger Masius' argument: at lutheranismen af alle trosretninger passer bedst til enevælden, at fyrstens suverænitet hidrører umiddelbart fra Gud, og at især calvinisterne er farlige og bør landsforvises, fordi de modsætningsvis hævder at fyrsteværdigheden også afhænger af folkets velvilje. Herimod hævder B. med tungen i kinden, at Masius ikke har bevist at lutheranismen er bedst, for han undersøger kun andre kristne retninger og slet ikke de hedenske, jødiske og muhammedanske religioner - hvoraf sidstnævnte netop er meget velegnet til at støtte teokrati. Thomasius opholder sig også ved Masius' nytteargument: at lutheranismen er gavnlig, fordi den bedst støtter den absolutistiske fyrste - men det er jo ikke det samme som at sige, at lutheranismen er *sand*. Men i særdeleshed fremfører Thomasius omhyggeligt, at selv om Bibelen hævder at fyrstemagten hidrører fra

Gud så er dette ikke ensbetydende med, at der ikke også kan være andre, mellemliggende, menneskelige årsager - nemlig folket eller andre instanser, der kan udpege fyrsten, som fx de tyske kejsere, der vælges af kurfyrsterne. Dette politiske skænderi om, hvorvidt folket kan bidrage til fyrstens suverænitet, spidser til i et satirisk argument:

"A. Det undrer mig at min herre er så stædig. Kan han låne mig en tønne guld?

B. Herren må undskylde mig, jeg har ikke nogen.

A. Netop: Hvordan skal folkets enighed så kunne give kongen majestætsværdigheden, da folket jo ingen majestætsværdighed har - det forbliver for mig uomstødeligt. Hvad man ikke har, kan man ikke give.

B. Kan min herre se eller tælle, hvor mange ørefigner jeg har i lommen?

A. Hvorfor spørger min herre så underligt?

B. Min herre kan undersøge mig som han vil, han vil dog ikke finde nogen ørefigen på mig. Alligevel har jeg evnen til at være til tjeneste med så mange han ønsker ..."

Masius, der selv havde tysk baggrund, blev krænket over således at blive hånet over for offentligheden på folkesproget i Thomasius' tidsskrift. Især passagen med ørefignerne gjorde ham desperat, og han kunne siden argumentere, at det var majestætsfornærmelse sådan at sammenligne majestæten med et slag i ansigtet. Men striden handlede ikke kun om hån og spot, eller om den tilsyneladende lille, skolastiske nuance om hvorvidt fyrstens magt var givet umiddelbart eller middelbart af Gud - det var reelt toppen af isbjerget af et centralt og kritisk politisk spørgsmål: var kongerne gudgivne og havde ret til at skalte og valte med deres undersåtter, der på deres side havde pligt til ubetinget lydighed?

Lutheranerne i København stod fast på denne teokratiske absolutisme. Herimod stod Thomasius, inspireret af Pufendorf, med en mere sækuler opfattelse af magten: selv om alt i sidste ende måske nok hidrørte fra guden, så var politik og ret en del af den naturlige, skabte verden, og udpegningen af fyrsten var en dennesidig proces, der kunne undersøges og kritiseres. Fyrstemagten var blevet til ved en kontrakt, hvor folket accepterede at indordne sig til gengæld for bestemte fordele - en ide fra Hobbes og Pufendorf - ja, hvis fyrsten opførte sig tyrannisk havde folk endda ret til at opsige kontrakten og gøre oprør. Især denne ide rystede den lutherske ortodoksi, der skulle blive ved med at hævde fyrstens uangribelighed til langt ind i 1800-tallet og jublede så sent som da man i 1871 omsider fik sig en ordentlig, gudgiven tysk kejser som værn imod demokratiet.

Masius måtte altså besvare denne farlige udfordring, både af personlige forfængelighedsgrunde og af principielle politiske grunde, og i foråret 1689 forelå et skrift til hans forsvar under navnet "Peter Schipping" - det er uvist om det var et blot pseudonym for Masius, men i alle tilfælde forelå skriftet med dennes velsignelse. Nu gennemgik Thomasius så som gensvar hele dette "Pro Masio"-skrift i maj-juni numrene af sit tidsskrift, naturligvis udstyret med egne kritiske modkommentarer. Her skærpede Thomasius endda sine synspunkter i retning af folkesuverænitet: "... nu er jeg så fræk at sige det stik modsatte: at fællesskabet faktisk virtuelt besidder majestætsværdighed, fordi det gennem sin enighed kan overføre denne til kongen." Masius' håb om at afgøre spørgsmålet med sit gensvar havde således vist sig forgæves, og nu forlod han den lærde disput og gik over til politisk handling for at lukke munden på sin modstander. Han henvendte sig til sin overordnede Christian V og fik ham til at agere. Den 12. juni 1689 fremsendte han en skrivelse til sin kurfystelige kollega Johann Georg III af Sachsen, klagede over at Thomasius havde forklejnet fyrsternes magt, krævede at det skandaløse skrift skulle trækkes tilbage og at Masius skulle skaffes satisfaktion ved at udsætte Thomasius for en eksemplarisk straf. Thomasius' oplysningsideer og de mange indløbende protester mod hans tidsskrift havde allerede gjort

hans position i Leipzig skrøbelig, og henvendelsen fra den danske konge synes at være dråben, der fik bægeret til at flyde over: Thomasius mistede al støtte fra hoffet i Dresden, fortabte sin forelæsningsret, blev underkastet først censur, siden publikationsforbud, og blev i marts 1690 fordrevet fra landet og måtte bosætte sig Brandenburg, hvor han kom med til at grundlægge det ny universitet i Halle, lige over grænsen, hvor han blev en af stjerneprofessorerne. Her blev han en konstant torn i øjet på lutherdommens centrum i Wittenberg og kampagnerede fx imod lutheranernes hekseforfølgelser.

Han kunne naturligvis ikke undlade at pirke til den forfængelige Masius i København, således dedikerede han hele årgang 1689 af sit tidsskrift til "alle mine største fjender, men i særdeleshed til Herr Hector Gottfried Masius". Det var for galt, Masius gik igen til kongen og fik nu Thomasius' argumenter imod Masius erklæret som skandskrifter vendt "i mod voris Religion og en deel af voris Geistlige", der sluttelig blev brændt af bøddelen på Nytorv i København den 9. marts 1691. De to fyrster havde i samarbejde fået forvist oplyseren Thomasius fra lutherske lande og med bogbålet signaleret, hvad enevældens lutherske offentlighed ikke skulle finde sig i: usikkerhed om fyrstens og statens guddommelige karakter.

Sagen sluttede naturligvis ikke her. Også en tredje fyrste havde reageret: Brandenburgs reformerte kurfyrst Frederik Vilhelm I krævede - uden held - at Christian V skulle fyre sin teologiprofessor. Frederik Vilhelm stod selv akut midt i problemet - som calvinistisk fyrste for et luthersk land. Også blandt internationale calvinistiske teologer vakte sagen opsigt: den reformerte teolog Johann Becmann forfattede et forsvarsskrift, der benægtede anklagen om, at calvinisterne skulle være politisk upålidelige. Selveste Pufendorf, der stod i løbende brevkontakt med Thomasius og forgæves synes at have rådet ham til at holde lav profil over for en etableret person som Masius med stærke alliancer, blandede sig i form af et "Send-Schrift" med Adam Rechendorf som pennefører - og som afviste ideen om at bestemte religioner passede bedre med visse politiske styrer end andre. Christian V på sin side strammede sin lutherdom, bakkede op om sin hofprædikant og slog ned på calvinisterne på sin hjemmebane: indskrænkede de nye danske huguenotters rettigheder og forbød danske studerende at rejse til calvinistiske universiteter. Gad vide, hvad hans calvinistiske dronning mente.

For Thomasius blev sagen begyndelsen på udviklingen af hans naturret, hvor han i stigende grad forviste teologiske spørgsmål fra jura og politik, formulerede en sekulær statsteori, og hvor den rammesættende guddom gled mere og mere i baggrunden som en naturgud, der ikke havde megen anden opgave end at skabe verden og naturretten og ellers overlade det meste til menneskene.

Netop derfor er det overraskende at finde Thomasius på den anden side af bogbålet tredive år senere. I 1717 publicerede en af hans radikale elever, den omstrejfende fritænkter Theodor Ludwig Lau, skriftet *Meditationes philosophicae de Deo, Mundo, et Homine* (Filosofiske betragtninger om gud, verden og menneske), der øjeblikkelig blev indbragt for retten af Frankfurts lutherske myndigheder. Her hævdede Lau bl.a., at selv om guden findes, kan ingen mennesker vide noget om ham: "Hvad Gud er, det véd kun Gud". Dette "helt afskyelige" skrift blev beskyldt for ateisme og dømt til bogbålet. Lau forsvarede sig forgæves med, at skriftet var et experiment, sammensat af citater fra forskellige fritænkere, og at han personligt forblev en god troende kristen. Lau blev arresteret, forvist fra byen, og bad i sin kvide sin gamle alma mater, universitetet i Halle, om at vurdere sagen. Han regnede med støtte fra sin gamle lærer og inspirator Thomasius. Men denne responderede i et omfattende skrift, at en elendig ateist som Lau under ingen omstændigheder kunne

støttes og at han måtte være glad for så mild en behandling som frankfurterne gav ham. Lau måtte vagabondere omkring uden at kunne få ansættelse nogetsteds og endte med at slå sig ned under pseudonymet "Lenz" i det danske Altona, der havde ry som et fristed for dissidenter. Men hvorfor den ældre Thomasius, der om nogen havde hyldet trosfrihed og henvist til den frie brug af ens egen fornuft, nu slog hånden af sin gamle discipel, er svært at forstå. Måske for at stå sig godt med sine pietistiske kolleger blandt teologerne i Halle - som han i sin tid havde forsvaret imod lutheranernes angreb - de var nu blevet overordentlig stærke og var ved at tilvinde sig fyrstelig støtte, blandt andet hos Frederik IV i Danmark? Seks år senere skulle pietisterne i hvert fald fordrive næste generations store tyske oplysningstænkere, Christian Wolff, fra Halle under trussel om dødsstraf, fordi han tillod sig at holde et foredrag, hvor han sammenlignede Moses, Jesus, Muhammed og Konfutse.

I alle tilfælde er der en stærk og gådefuld ironi i at finde dén Thomasius, der i 1690 blev landsforvist og fik sine skrifter brændt af bødlen i København, som forsvarer for bogbål og forvisning af fritænkere Lau fra Frankfurt i 1717.

Kasper Risbjerg Eskildsen: "Christian Thomasius, Invisible Philosophers, and Education for Enlightenment", *Intellectual History Review* 18(3) 2008, 319–36

Theodor Ludwig Lau "Meditationes philosophicae de Deo, Mundo, Homine" (1717), *Philosophische Clandestina der deutschen Aufklärung* I,1, frommann-holzboog 1992

Jacob Mchangama og Frederik Stjernfelt "MEN - ytringsfrihedens historie i Danmark", Gyldendal 2016

Christian Thomasius: "Freimüthige, Lustige und Ernsthafte, jedoch Vernünfft-mässige Gedanken oder Monatsgespräche über allerhand, fürnehmlich aber neue Bücher" 1688-1690, Bd. I-IV Atheneum 1972

Friedrich Vollhardt (ed.) "Christian Thomasius (1655-1728). Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung", Niemeyer 1997